Polsko-Ukraińskie Studia Interdyscyplinarne
2024, nr 2 (13), s. 63–69

https://czasopisma.marszalek.com.pl/en/10-15804/pom
DOI: 10.15804/PPUSI.2024.02.05

Андрій Дубяга
Донецький Обласний Інститут Післядипломної Педагогічної Освіти
dubjaga@ippo.dn.ua
ORCID ID: 0000-0002-8143-4980

РОЗБУДОВА СИСТЕМИ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ У СФЕРІ НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ

Анотація: У статті проаналізовано соціально-історичні та суспільно-політичні чинники, які стали каталізатором розбудови системи підготовки фахівців у сфері національно-патріотичного виховання. Представлено й обґрунтовано модель фахівця, яка складається з трьох елементів: сформованість української громадянської та національної ідентичності; професіоналізм та особиста мотивація; знання та розуміння сутності історичних процесів, культурологічних особливостей, вікової та національної психології. Виходячи із особливостей кожного елементу, окреслено провідні завдання, які постають перед інститутом післядипломної педагогічної освіти як провідної науково-методичної установи щодо розбудови системи відповідної підготовки. Висвітлено створену систему підготовки фахівців у сфері національно-патріотичного виховання, яка має три ступені: у якості базового доцільно розглядати щорічні курси підвищення кваліфікації, у якості надбудови – тематичні, дискретні заходи та цілеспрямована тренінгова підготовка фахівців. На основі досліджень вдалось установити дієвість і продуктивність створеної системи, проте вважати її аксіоматичною чи завершеною неможливо через мінливість ендогенних та екзогенних факторів. Також здійснено спробу окреслити перспективи розвитку системи та глобальні завдання як у практичному, так і в теоретичному аспектах.

Ключові слова: національно-патріотичне виховання, система підготовки фахівців, курси підвищення кваліфікації, міжкурсові заходи, тренінгові програми

DEVELOPMENT SYSTEM OF TRAINING SPECIALISTS IN THE FIELD NATIONAL PATRIOTIC EDUCATION

Abstract: The article analyzes socio-historical and socio-political factors that became a catalyst for the development of a system of training specialists in the field of national-patriotic education. The specialist model is presented and justified, which consists of three elements: the formation of Ukrainian civic and national identity; professionalism and personal motivation; knowledge and understanding of the essence of historical processes, cultural features, age and national psychology. Based on the characteristics of each element, the main tasks facing the Institute of Postgraduate Pedagogical Education as a leading scientific and methodical institution regarding the development of a system of appropriate training are outlined. The created system of training specialists in the field of national-patriotic education is highlighted, which has three levels: as a base, it is advisable to consider annual professional development courses, as a superstructure – thematic, discrete events and targeted training of specialists. On the basis of research, it was possible to establish the effectiveness and productivity of the created system, but it is impossible to consider it axiomatic or complete due to the variability of endogenous and exogenous factors. An attempt has also been made to outline the prospects for system development and global tasks in both practical and theoretical aspects.

Keywords: national-patriotic education, specialist training system, professional development courses, inter-course events, training programs

SYSTEM ROZWOJU SPECJALISTÓW KSZTAŁCENIA W ZAKRESIE WYCHOWANIA NARODOWO-PATRIOTYCZNEGO

Streszczenie: W artykule poddano analizie czynniki społeczno-historyczne i społeczno-polityczne, które stały się katalizatorem rozwoju systemu kształcenia specjalistów w zakresie edukacji narodowo-patriotycznej. Zaprezentowano i uzasadniono model specjalistyczny, na który składają się trzy elementy: kształtowanie ukraińskiej tożsamości obywatelskiej i narodowej; profesjonalizm i osobista motywacja; wiedza i zrozumienie istoty procesów historycznych, cech kulturowych, epoki i psychologii narodowej. Na podstawie charakterystyki każdego elementu nakreślono główne zadania stojące przed Instytutem Podyplomowego Kształcenia Pedagogicznego jako wiodącej instytucji naukowej i metodycznej w zakresie opracowania systemu odpowiedniego szkolenia. Podkreślono stworzony system szkolenia specjalistów w zakresie edukacji narodowo-patriotycznej, który ma trzy poziomy: jako podstawę warto uwzględnić roczne kursy doskonalenia zawodowego, jako nadbudowę – imprezy tematyczne, dyskretne i ukierunkowane szkolenie specjalistów. Na podstawie badań udało się ustalić efektywność i produktywność stworzonego systemu, jednak nie można go uznać za aksjomatyczny i kompletny ze względu na zmienność czynników endogenicznych i egzogenicznych. Podjęto także próbę nakreślenia perspektyw rozwoju systemu i zadań globalnych zarówno w aspekcie praktycznym, jak i teoretycznym.

Słowa kluczowe: edukacja narodowo-patriotyczna, system szkolenia specjalistycznego, kursy doskonalenia zawodowego, imprezy międzykursowe, programy szkoleniowe

Вступ

Національне виховання є центральним аспектом системи освіти, але тривалий час в Україні йому не приділяли належної уваги. Робота в цьому напрямку велась не системно, а відсутність чітко сформульованих очікуваних результатів і дієвого контролю призвели до пагубних наслідків не тільки в освітній системі, а й для країни в цілому. Українське суспільство виявилось не здатним протистояти гібридній агресії, складовою якої є інформаційна війна. Частина населення не мала сформованої громадянської й української національної ідентичності. Націєтворча функція історичної пам'яті скоріше роз'єднувала українців, ніж об'єднувала. Результатом відсутності цілеспрямованої державної політики у сфері національного виховання стала окупація частини українських територій, розв'язання гібридної війни у вигляді підтримки сепаратистських рухів у 2014 році. Саме у 2014 році з'явились перші спроби унормувати та спрямувати роботу у сфері національного виховання. Послідовно почали з'являтись нормативно-правові акти: Концепція національно-патріотичного виховання, Стратегія національно-патріотичного виховання. На місцевому рівні на основі загальнодержавних актів почали розробляти відповідні програми та плани з їх реалізації. 2014 рік став своєрідним «бар'єрним рифом» й у питанні підготовки фахівців для сфери національно-патріотичного виховання. У нормативно-правовому полі з'явились чіткі орієнтири здійснення цієї роботи та було наголошено на необхідності підготовки відповідних спеціалістів.

Основна частина

Реагування на поставленні завдання та вимоги сучасності спричинили кардинальний перегляд програм і підходів у підвищенні кваліфікації педагогічних кадрів. У цьому ракурсі постала необхідність створення моделі фахівця, тобто відбулось чітке окреслення очікуваних результатів. В іншому випадку систему підготовки відповідних професіоналів могла спіткати доля «розмитої» державної політики щодо утвердження національної свідомості, яка існувала до 2014 року. Відтак було створено тривимірну модель фахівця у сфері національного виховання, яка набула наступного вигляду:

1. Сформована українська громадянська та національна ідентичність;
2. Професіоналізм та особиста мотивація;
3. Знання та розуміння сутності історичних процесів, культурологічних особливостей, вікової та національної психології.

У якості одного із ключових завдань треба розуміти обґрунтування запропонованої моделі, її витоків і ключових аспектів.

Перший елемент тривимірної моделі є базовим, адже людина, яка не є патріотом держави, не має утвердженої національної самосвідомості, не є суб'єктом громадянського суспільства та має несформовану національну ідентичність, не здатна прищепити ці якості молодому поколінню. Якщо проводити аналогії, то це те саме, коли людина, яка не володіє знаннями в області математики, фізики чи будь-якої іншої дисципліни, почне вчити цим наукам інших. Як уже зазначалось, певна кількість громадян України мала порушений світогляд щодо національної ідентичності. Цей аспект зумовлений двома чинниками, які мають глибоке історичне коріння. По-перше, Україна є пострадянською країною, країною, яка нещодавно здобула незалежність від тоталітарної держави. За умов тоталітаризму всі національні особливості намагались знищити, а будь-яка ініціатива придушувалась. Це призвело до того, що у населення розвивався комплекс меншовартості. Головним мотивом життя стало просте існування, відбулось укорінення когнітивних міфологем – «я маленька людина», «від мене нічого не залежить» тощо. Стосовно цього феномену навіть виник окремий термін «Homo sovieticus», який повністю відповідає дійсності. Радянська людина була здатна лише пристосовуватись під вимоги керівництва. А якщо додати до цієї системи цілеспрямовану політику радянської влади щодо приниження національних меншин і висвітлення за допомогою пропагандистської тактики концепту титульної нації у вигляді росіян, стає зрозумілим, що після здобуття незалежності значна кількість українців (переважно середнього та старшого віку) не змогла адаптуватись до нових умов і досі не має української національної ідентичності, відчуваючи себе громадянином неіснуючої більше ніж три десятки років держави. По-друге,

«безкровність» здобуття незалежності в 1991 році не означала відсутності імперських амбіцій щодо України. Відтак проти України тривалий час велась інформаційна війна. Сьогоднішній агресор намагався впливати на процес формування національної свідомості громадян за допомогою лобіювання двомовності, різноманітних культурних процесів, церкви й інших механізмів (Дубяга, 2018, с. 254). Наведені чинники безпосередньо свідчать, що першим кроком у побудові системи підготовки фахівців є утвердження й актуалізація патріотичних почуттів освітян. Роботу необхідно було спрямувати безпосередньо на вкорінення національної та громадянської ідентичності у свідомість педагога, бо навіть педагог, який чудово володіє методикою проведення заходів, який отримав усі необхідні матеріали, не здатен якісно впроваджувати національне виховання. Його власний приклад буде нести інший виховний наратив. Такий виховний вплив буде мати дуже низьку продуктивність, а в окремих випадках може призводити до виникнення когнітивного дисонансу.

Професіоналізм та особиста мотивація також є дуже важливими елементами моделі. У даному контексті під «професіоналізмом» доцільно розуміти знання та вміння застосовувати сучасні й інноваційні методи роботи з молодим поколінням. Уже є аксіомою, що «старими методами» нове отримати неможливо. До того ж, кожне покоління має свої особливості. З огляду на це виникає нагальна потреба систематично оновлювати підходи в освітній діяльності. На сьогодні актуальними та такими, що позитивно зарекомендували себе, є інтерактивні освітні методи, де дитина є не просто

реципієнтом інформації, а є активним суб'єктом, здобувачем, де їй надається можливість взаємодіяти, самостійно знаходити шляхи вирішення завдань, сформувати свою думку, а за необхідності відстояти її. Однак доволі незначна частина освітян уміло та системно застосовує такі методи на практиці. Перед системою підвищення кваліфікації постало завдання організації відповідних заходів, де майбутні фахівці у сфері національного виховання мали б можливість оволодіти сучасними методами роботи та стати професіоналами. Мотиваційний аспект безперечно є центральним у моделі фахівця, проте він розглядається лише як другий елемент через те, що бути вмотивованим до роботи у сфері національно-патріотичного виховання і не бути патріотом, бути вмотивованим, але не вміти це зробити сучасно та якісно – це той шлях, який не є вірним.

Третій елемент моделі доволі багатогранний. Перш за все акцентуємо увагу на знаннях і вміннях застосовувати особливості історичних процесів. Відомий факт, що національна свідомість, у тому числі, ґрунтується та формується під впливом історичної пам'яті. Проте в цьому, на перший погляд вельми сталому понятті, яке мало сприяти консолідації суспільства та формувати національну і громадянську ідентичність, в українських реаліях також постали завдання. По-перше, певний час після здобуття незалежності інформаційний простір країни заповнили псевдонаукові міфи, які, мабуть, за задумом їхніх авторів мали сприяти патріотичному піднесенню. У цьому питанні слушно повністю підтримати думку Л. Залізняка, що такі дії наносять шкоду не лише науці, але й суспільству, адже вводять в оману населення, а от користь від таких інформаційних вкидів сумнівна (Залізняк, 2019, с. 8). Під час такої псевдонаукової, або навіть «історико-фантастичної пропаганди», говорилось багато: «племена трипільської культури є українцями», «скіфи – це славетні українські воїни» тощо. Звичайно, усі ці маніпуляції лише спотворювали підґрунтя національної свідомості українців, і тому першим завданням було викорінення псевдоісторичної свідомості серед фахівців з національного виховання. По-друге, історично так склалося, що центральні та східні частини України тривалий час перебували під владою однієї держави, а західні – під владою інших. Відповідно сформувалась своєрідна білінгвічна ситуація. Це стало предметом тривалих маніпуляцій, які доволі часто використовували політики для формування власного електорату та взаємних звинувачень. З цього постало друге завдання, а саме формування історико-українознавчого світогляду майбутніх спеціалістів. По-третє, історична правда тривалий час спеціально викривлялась, бо була елементом гібридної агресії проти України. Зокрема велась цілеспрямована діяльність щодо вкорінення у свідомість громадян думки, що росія є спадкоємцем Київської Русі, слово «Україна» походить від слова окраїна російської імперії, Україну створили більшовики, українськи землі є суто російськими тощо. Третім завданням була підготовка до нівелювання цих впливів, уміння пояснити молодому

поколінню справжню історичну правду і тим самим зруйнувати ці міфи. Значні зусилля необхідно було спрямувати на вкорінення в маси саме української культури, створення підґрунтя для її переоцінки, усвідомлення її самобутності та краси. Звичайно, фахівець у сфері національного виховання не може якісно здійснювати свою діяльність без урахування вікових особливостей молодого покоління. Це базова психологічна підготовка, адже на кожному етапі онтогенезу необхідно брати до уваги емоційно-вольові, когнітивні та характерологічні особливості особистості. Важливим пластом у цій діяльності є також урахування національної психології.

Отже, маючи завершену модель фахівця у сфері національного виховання постає необхідність розбудови та становлення системи підготовки. Перш за все треба наголосити, що ця діяльність має відповідати наступним критеріям: системність, актуальність, адаптивність. Критерій системності дозволяє охопити значну кількість педагогічних працівників і здійснювати їхню підготовку відповідно до плану. Критерій актуальності вимагає постійно оновлювати підготовку всіх суб'єктів з урахуванням останніх інновацій у сфері виховної роботи. Критерій адаптивності ставить завдання постійно оновлювати змістове наповнення курсу відповідно до умов, які мають тенденцію постійно змінюватись.

Найбільш системним засобом підготовки фахівців у сфері національно-патріотичного виховання доцільно вважати курси підвищення кваліфікації, адже вони є обов'язковим елементом для проходження атестації. Відтак створюється підґрунтя для охоплення значної кількості педагогічних працівників. Таку систему роботи і було запроваджено. Проте не треба вважати, що виключно курси є вичерпним засобом підвищення кваліфікації педагогічних працівників і підготовки фахівців у сфері національно-патріотичного виховання. На сьогодні вже можна зробити попередні висновки й окреслити створену систему з цієї підготовки:

- курси підвищення кваліфікації;
- дискретні, тематичні (міжкурсові) заходи;
- цілеспрямована підготовка.

Звичайно, висвітлену систему було створено не водночас, вона пройшла певне еволюційне становлення.

У цьому ракурсі доцільно провести демаркаційну лінію щодо глибини опрацювання тематики. Для педагогічних працівників, яких доречно називати цільовою категорією, було створено відповідні тематичні курси підвищення кваліфікації за темами: «Удосконалення виховного середовища закладу освіти відповідно до вимог Державних освітніх стандартів та Основних орієнтирів виховання», «Створення сприятливого виховного середовища для формування життєвих навичок особистості в умовах ГПД», «Удосконалення виховного середовища освітнього закладу відповідно до вимог сучасності», «Педагогіка партнерства як чинник удосконалення виховної системи закладу освіти», «Розвиток ключових компетентностей вихованців ЗПО крізь призму національних традицій», «Організаційно-методологічні засади функціонування та розвитку закладу позашкільної освіти: оновлений зміст виховання» й ін. Тематика була обрана не випадково, адже це категорії педагогічних працівників, які серед своїх посадових обов'язків мають організовувати та здійснювати виховний процес, – заступники директора з виховної роботи, педагоги-організатори, вихователі груп подовженого дня, заступники директора та методисти закладів позашкільної освіти, Це дозволило охопити безпосередніх організаторів виховної роботи курсами підвищення кваліфікації цільового спрямування. Звичайно, такий підхід також вимагає застосування критеріїв актуальності й адаптивності. Після повномасштабного вторгнення система почала активно перебудовуватись. Для цієї категорії було запропоновано курси підвищення кваліфікації з теми «Сучасні технології розбудови виховного простору закладу освіти в умовах війни та повоєнного відновлення». Цей вимушений крок дозволив підтримувати й організацію перебудови виховного простору відповідно до умов, що склались.

Уже аксіоматичним є підхід, коли виховним процесом у закладі освіти опікуються не тільки окремі категорії освітян, а всі педагоги. Особливої актуальності цей аспект набув після впровадження Концепції «Нова українська школа» (Нова українська школа: концептуальні засади реформування середньої школи, 2016, с. 19), у якій проголошена необхідність імплементації концепту «наскрізного виховання». Це зумовило впровадження на курсах підвищення кваліфікації для адміністраторів, учителів-предметників та інших категорій освітян не залежно від основної тематики модулів з націо-

нально-патріотичного виховання, зокрема: «Управлінський аспект побудови моделі виховної роботи в освітньому закладі», «Формування національної свідомості засобами краєзнавства», «Етнопедагогіка й етнопсихологія в освітньому процесі», «Подолання когнітивного дисонансу в освітньому процесі», «Історична пам'ять як фундаментальний чинник розвитку національної свідомості учнів», «Особливості національно-патріотичного виховання в умовах груп подовженого дня», «Розвиток системи національно-патріотичного виховання в сучасних умовах», «Україна в сучасному геополітичному та соціокультурному просторі», «Створення виховного простору Нової української школи» й ін. Такий крок дозволив створити умови для включення всіх категорій педагогічних працівників до процесу розбудови виховного простору відповідно до вимог сьогодення. Отже, курси підвищення кваліфікації забезпечили цілеспрямовану та дієву форму оволодіння сучасними методами реалізації завдань у сфері національно-патріотичного виховання, підтримку динаміки адаптації виховного простору до актуалізованих вимог і провідних завдань національного виховання.

Щорічні цільові тематичні курси підвищення кваліфікації, або включення окремих модулів до програм курсів, безумовно є базисом, який проте не може повністю задовольнити потребу в спеціалізованій підготовці фахівців у сфері національного виховання. Важливим чинником національно-патріотичного виховання є проведення заходів з нагоди державних свят, ювілейних і пам'ятних дат. Ці дискретні заходи дозволяють створити умови для виховання поваги до державних символів, законів, історії держави, сформувати почуття поваги до країни та її героїчного минулого. З огляду на це в області було запроваджено систему методичних заходів, які проводяться напередодні зазначених вище подій. Метою цих заходів є висвітлення історичної основи тієї чи іншої дати, надання методичної допомоги в підготовці до проведення відповідних заходів у закладах освіти, актуалізація сучасних форм і методів проведення заходів, а також організація обміну досвідом. Зазначений підхід дозволяє не тільки підтримувати високий організаційний рівень запланованих заходів, а й здійснювати міжкурсовий супровід фахівців. Також у межах цих заходів систематично впроваджуються такі форми роботи як семінари-практикуми, основною метою яких є методичний супровід організаторів виховної роботи у міжкурсовий період. Як правило, для кожної цільової категорії такі зустрічі організовуються двічі на рік за різними тематиками, які є актуалізованими на цей час. Різноманітні школи (академії) – пролонговані у часі заходи. За однією тематикою групи можуть працювати кілька років. За такими формами організовано роботу для педагогів-організаторів, класних керівників, бо ця цільова категорія не проходить щорічних курсів підвищення кваліфікації, проте безпосередньо бере участь в організації виховного простору на рівні класного колективу, отже, вимагає підвищеної уваги.

Розгляд глобальних питань розбудови виховного простору здійснюється під час щорічної обласної науково-практичної конференції «Досягнення та виклики національно-патріотичного виховання в регіоні», започаткованої в 2015 році. Роль і місце цього заходу в підготовці фахівців важко переоцінити, адже під час нього обговорюються найбільш нагальні питання як в організаційній, філософській, так і в практичній площині. Значна увага приділяється саме підготовці фахівців у сфері національно-патріотичного виховання, висвітлюються новації у сфері методології здійснення виховної роботи тощо. Щороку за результатами науково-практичної конференції, яка вже стала традиційною, видається збірка матеріалів. Протягом майже 10 років у її роботі взяло участь понад 5000 освітян області.

Система підготовки фахівців у сфері національно-патріотичного виховання не була б повною без цілеспрямованої підготовки за окремими векторами. Це завдання було вирішено за рахунок упровадження тренінгових програм для освітян області. Слід зазначити, що всі впроваджені тренінгові програми є авторськими та розроблялись працівниками відділу національного виховання, позашкільної та громадянсько-історичної освіти з урахуванням потреб і викликів часу. Імплементація запозичених тренінгових програм в області не завжди співпадає з вимогами, адже не завжди співпадає з актуальними запитами освітян і регіональними особливостями. Ці обставини спонукають самостійно розробляти тренінгові програми та готувати фахівців для імплементації національно-патріотичного виховання в систему освіти області. Крім важливості змістового наповнення самого тренінгу він має й іншу перевагу: під

час роботи в тренінговій групі освітяни набувають навичок їх проведення та засвоюють основи взаємодії в інтерактивній формі. Інтерактивні освітні технології є найбільш дієвими та продуктивними, адже створюють умови для розвитку таких необхідних молодому поколінню якостей як суб'єктність, комунікативність, уміння взаємодіяти та співпрацювати в команді. Це дає підстави висувати гіпотезу, що саме за інтерактивними методами майбутнє в підготовці фахівців у сфері національного виховання. Відділом було розроблено наступні тренінгові програми: «Україна – це ми!» (спрямований на актуалізацію патріотичних почуттів освітян, здобуття первинних навичок упровадження національно-патріотичного виховання в закладі освіти, підготовка проєктів з національно-патріотичного виховання), «Практичні навички для педагогіки партнерства в національному вихованні» (тренінг спрямовано на здобуття практичних навичок залучення партнерів до процесу національно-патріотичного виховання, зокрема залучення батьківської громади), «Національно-патріотичне виховання в умовах прикордоння» (під час проходження тренінгової програми учасники набувають навичок роботи не тільки в прикордонних регіонах, де завжди є значний іноземний інформаційний вплив, а й на лінії зіткнення). До пандемії COVID-19 та повномасштабного вторгнення в країну, тобто до часу, коли була можливість працювати в області в очному форматі, за цими тренінговими програмами пройшли підготовку понад 300 освітян області.

Висновки

Протягом останніх 10 років у Донецькій області було створено стійку та дієву систему підготовки фахівців у сфері національно-патріотичного виховання. Система містить три елементи, які органічно доповнюють одна одну. Модель створеної системи відтворюється так: у якості базису розглядаються курси підвищення кваліфікації (ця форма дозволила охопити тисячі освітян області), у якості надбудови виступають два елементи – дискретні, тематичні заходи та тренінги в якості цілеспрямованих заходів. Дієвість упровадженої системи підготовки фахівців з національно-патріотичного виховання відстежувалась за допомогою опитувань учнів. В основу цих досліджень було покладено гіпотезу, відповідно до якої виводиться пряма пропорційна залежність: чим вище професіоналізм фахівців у сфері національно-патріотичного виховання, тим вище рівень сформованості національної свідомості та громадянських ціннісних орієнтацій учнівської молоді. За результатами досліджень можна зробити висновок, що система дає позитивний результат. Наявна позитивна динаміка щодо підвищення рівня сформованості національної свідомості та збільшення питомої ваги учнів, для яких важливе місце посідають саме громадянські цінності, доводить дієвість та ефективність створеної системи.

Звичайно, ця система не є кінцевим результатом. Її еволюційний розвиток ще не завершено. Суспільство постійно змінюється, з'являються нові виклики як ендогенного, так і екзогенного характеру, що безперечно спонукатиме до активного пошуку нових форм підготовки та вдосконалення вмінь і навичок педагогів. На досягнутому зарано ставити крапку. Перед українським суспільством стоять важливі задачі як суто практичного характеру (наприклад, створення всеосяжного виховного простору, кристалізація наукових і методологічних підходів щодо виховання тощо), так й історико-філософського рівня (наприклад, створення загальноукраїнських міфів, обговорення та популяризація «української ідеї» тощо). За словами І. Беха, національно-патріотичне виховання – процес, який не може вважатись завершеним, доки патріотизм не стане безумовним рефлексом (Бех, 2018, с. 257–258). Навіть у цьому випадку завершити ці процеси неможливо, адже кожне нове покоління вимагає уваги та відповідного виховного впливу з урахуванням суспільно-політичної ситуації та вимог молоді.

Бібліографія

4. Бех І. (2018). Особистість на шляху до духовних цінностей. Київ-Чернівці: Букрек.
5. Дубяга А. (2018). Історична пам›ять як ключовий чинник гібридної війни в Україні, Трансформації історичної памяті, Спеціальний випуск, с. 252–256.
6. Залізняк Л. (2019). Стародавня історія України. Київ: Темпора.
7. Нова українська школа: концептуальні засади реформування середньої школи. (2016). Міністерство освіти і науки України.